

Várkonyi Nándor
PRÓZÁK, VERSEK,
LEVELEZÉS

Kodolányi Jánossal
1954-1968

Várkonyi Nándor
PRÓZÁK, VERSEK,
LEVELEK

Várkonyi Nándor

*Prózák, versek,
levelezés
Kodolányi Jánossal,
1954–1968*

kedves Pál és László!
halál szelével!
Csorba Győző emlékére is!
Pécs, 275. 09. 10. Kedves László

Az életműkiadás jelen, utolsó kötete három részre tagolódik. Ebből kettő – a prózák és versek – Várkonyi Nándor szépirodalmi alkotásait tartalmazza. Legfőképp Bertók László 1984-ben megjelent Várkonyi-bibliográfiája alapján kutattuk fel a korabeli lapokban és irodalmi folyóiratokban publikált, jelentős műveket. De van kötetünkben olyan írás is, amely csak kéziratban, a családi hagyatékban maradt fenn. Ugyanakkor van a bibliográfiának néhány olyan tétele, amelyekre a precíz adatok alapján sem sikerült rábukkannunk.

Nyilvánvaló persze, hogy nem csak a versek és novellák szépirodalmi alkotások, hanem az esszé is. Várkonyi Nándor esszéit már az életműkiadás három korábbi kötetében (amelyek az "Összegyűjtött esszék, tanulmányok" alcímet viselik) 2006-ban, 2008-ban és 2014-ben megjelentettük. A szerző munkásságának ismerői ugyanakkor tudják, hogy műfaj szempontjából Várkonyi nagy kultúrhistoriai, esztétörténeti munkáit is az esszé legnemesebb stílusjegyei jellemzik.

A levél is a szépirodalmi műfajok sorába tartozik, ha írója szépirodalmi igénnyel és tehetséggel fogalmaz. Ez Várkonyi Nándor és Kodolányi János levelezése esetében egyértelmű, lebilincselő adottság. Jelen kötetünkben az 1954. december 30-ától 1956. május 28-ig írt leveleik találhatók – illetve Várkonyi későbbi levelei, melyekben Kodolányi egy-egy dedikált könyvét köszönte meg –, amelyek könyv formában még nem jelentek meg. Barátságuk kései korszakáról, a közös szilencium évtizedének végéről tudósítanak, amikor állandó, fontos témájuk egymás kéziratának olvasása, értékelése, az alkotói gondok megosztása. Mindketten igyekeztek biztatni egymást a szilencium feloldásának közelgő lehetőségét illetően, de mindkettejük részéről hangsúlyos a törekvés, hogy megalkuvás nélkül léphessenek ki az elzártágból, ne kelljen engedményeket tenniük a politikai okokból őket korlátozó hatalomnak.

Legendás barátságuk és levelezésük ugyanakkor 1956 májusában törést szenved, amelynek közvetlen kiváltója – mint a levelekből is kiderül – egy fiatal Várkonyi-tanítvány, a pécsi irodalomtörténész, Rajnai László Kodolányi Jánosról készülő, és az író által sérelmezett, felületesnek tartott tanulmányköteté.

Tehát a Várkonyi Nándor életműkiadás utolsó kötete is tartogat olvasói számára felfedeznivalót: forrásértékű szövegek gyűjteménye, amely gazdagítja a szerzőről kialakult képünket és lényegretörően jellemzi a korszakot, amelyben élt és alkotott. Erdemben járul ehhez hozzá Nagy Imre irodalomtörténész, egyetemi tanár *Perem és horizont* című zárótanulmánya is.

Várkonyi Nándor 1896-ban született Pécsen. „Az egyetemet Pesten végeztem, mint a bölcsészeti kar magyar-francia szakos hallgatója; emellett művészet- és világirodalom-történetet, orientálistikát hallgattam és általában minden mutatkozó kultúrhistoriai kollégiumot. Képesítésem: magyar- és világirodalom-történeti doktorátus; ezt a pécsi egyetemen szereztem 1929-ben. Ugyanott magántanárrá habilitáltak a fenti tárgyból 1935-ben... ny. rendes tanár nem lehettem, mert az első világháborúban megsiketültem, a magántanári képesítés is (előadásra jogosítás) kivételes kedvezmény volt. 1924-től 1956-ig a pécsi egyetemi könyvtár tisztviselője voltam... 1941-ben Pécsen megindítottam a *Sorsunk c. folyóiratot*, és szerkesztettem megszűnéséig, 1948-ig... Tanulmányaimat, kritikai és egyéb cikkeimet úgyszólván minden magyar folyóirat közölte.

Főbb munkáim: A modern magyar irodalom története (1880–1920), 1928; Az újabb magyar irodalom története (1880–1940), 1942; Szíriat oszlopai, 1940, 2. kiadás: 1942; Magyar katonaköltők, 1940; Petőfi arca, 1940 (*Petőfi daguerreotype arcképének felfedezése*); Az írás története, 1943 – Magyar Dunántúl, 1944 (*a német megszállás alatt, náciellenes tendenciával*); Az üstökös csóvjaja (*Petőfi tanulmányok*), 1957... – írja az 1960-as évek végén Várkonyi Nándor. Kéziratban lévő munkáinak ismertetéséből kiderül, hogy ekkor már készek egyetlen, monumentális sorozatnak tekintett nagy művei is: *Az elveszett Paradicsom*, a *Varázstudomány* és *Az ötödik ember*, továbbá *Az írás és a könyv története*. A *Szíriat oszlopainak* kibővített változatát 1972-ben és 1984-ben a Magvető Kiadó cenzúrázottan adta ki. Ezt 1975-ben a Dunántúl új kiadása követte, míg befejezetlenül maradt önéletrása, szintén erősen megcenzúrázott szöveggel, már a szerző halála után jelent meg (*Pergő évek*, 1976).

Várkonyi Nándor 7000 kéziratoldalnyi kiadatlan irodalmi hagyatékának és korábban már publikált műveinek szöveg-hű megjelenítését 1994-től a Széphalom Könyvműhely (Írók Alapítványa) vállalta magára. A reprezentatív életműsorozat kötetei: *Az elveszett Paradicsom* (1994), *Az ötödik ember I–III.* (1995–1997), *Varázstudomány I–II.* (1998–2000), *Az írás és a könyv története* (2001), a *Szíriat oszlopai* és a *Pergő évek* cenzúrázatlan, teljes kiadásai (2002 ill. 2004), *Magyar katonaköltők*, *Az üstökös csóvjaja*, *Dunántúl (Összegyűjtött esszék, tanulmányok I., 2006)*, *Egy irodalmi korszak számvetése (Összegyűjtött esszék, tanulmányok II., 2008)*, *Az elveszett Paradicsom*, 2. kiadás (2009), *Kaleidoszkóp (Összegyűjtött esszék, tanulmányok III., 2014)*, *Szíriat oszlopai*, 2. kiadás (2017), *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*, 2. kiadás (Nagy Imre tanulmányaival, 2022).

A kötet megjelenését a

Nemzeti
Kulturális
Alap

a Nemzeti Kulturális Alap
és a

CÖF
CIVIL ÖSSZEFOGÁS FÓRUM

CÖKA

Civil Összefogás Közhasznú Alapítvány

Civil Összefogás Fórum – Civil Összefogás Közhasznú Alapítvány
támogatása tette lehetővé.

Szerkesztette:
Mezey Katalin és Hafner Zoltán

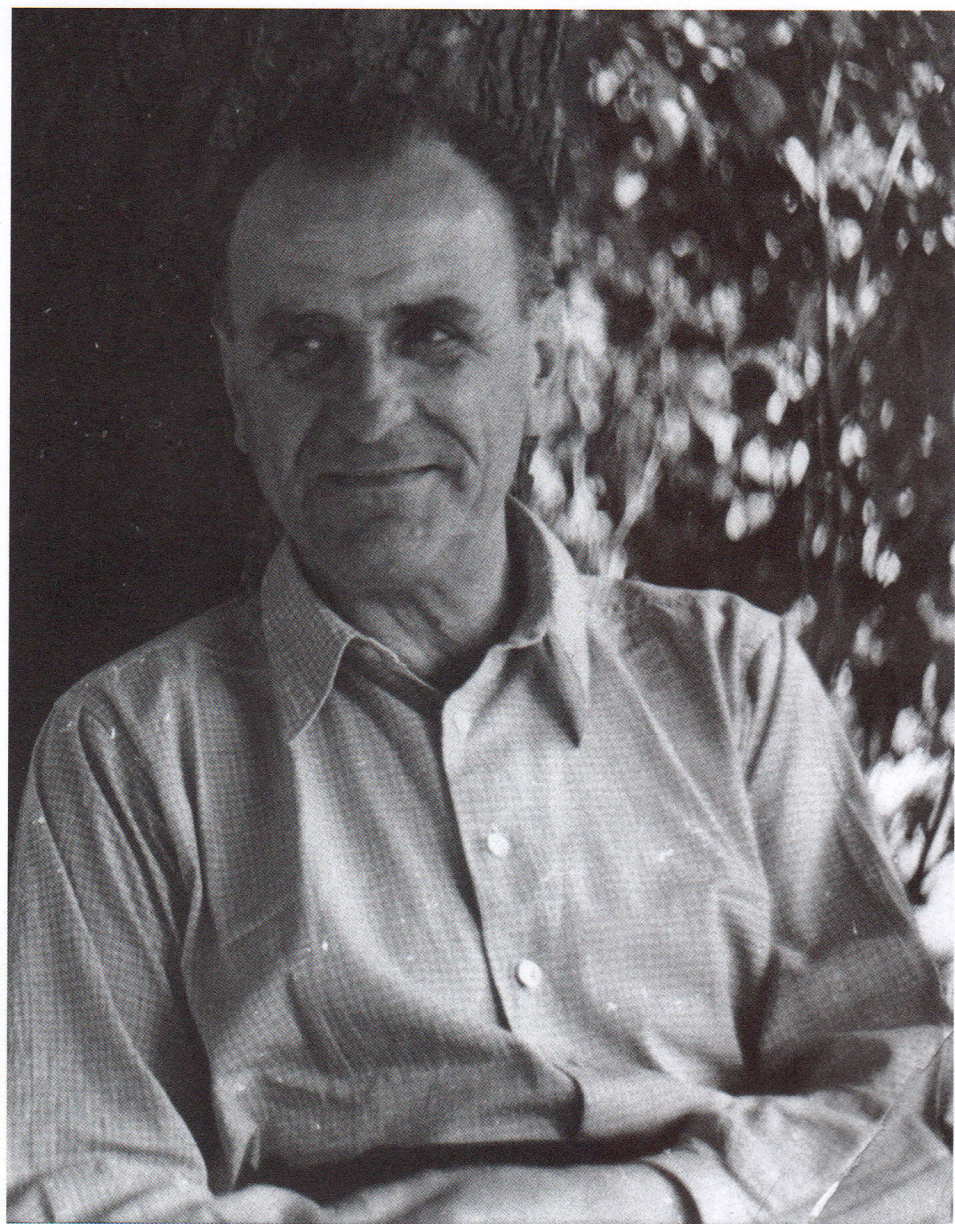
Kísérőtanulmány:
Dr. Nagy Imre

Várkonyi Nándor és Kodolányi János levelezését
lábjegyzetekkel ellátta:
dr. Sulyok Bernadett.
Az idegen szavak jegyzékét és a névmutatót
Kadák Enriko,
a Petőfi Irodalmi Múzeum
Oláh János ösztöndíjasa készítette.

Borító- és kötéstervező:
Baráth Ferenc

Minden jog fenntartva.

© Várkonyi Nándor és Kodolányi János jogutódjai, Dr. Nagy Imre, 2025
© Széphalom Könyvműhely, 2025

Tartalom

I. PRÓZÁK ÉS VERSEK.....	7
PRÓZÁK.....	9
Dialógus a halálról.....	9
Legenda.....	11
Boros úr, a smokk.....	14
A tilalomfa.....	19
Suta.....	22
Legyünk jó barátok, Cinna!.....	28
Álom, álom.....	32
Szegény legény jó cimborái.....	35
Kharidesz titka.....	38
A hipotézis.....	42
Most kél a nap.....	52
Apai szeretet.....	57
A bazilissza.....	63
Elbeszélés Krisztusról.....	67
Havas erdő.....	70
Janus.....	72
Vándorélet.....	77
Vihar.....	84
A három király.....	90
A vígjáték.....	94
VERSEK.....	99
A Monte Alvernón.....	99
Alkonyatkor.....	100
November végén.....	101
Erdőben.....	102
Télelő.....	103
Nyárvég.....	104
Betegen, nyáron, délután.....	105
Tavaszi szó.....	107
Boldog ember.....	108

Esthomály	111
Hol a te győzelmed, halál?	112
Ilyen voltam	113
Hegyek fölött	114
Kicsinyke árnyék	115
Rét döngése	116
Őszi ég	117
Csillag-árnyék	118
Hangyamód	119
VÁRKONYI NÁNDOR ÉS KODOLÁNYI JÁNOS LEVELEZÉSE ..	121
NAGY IMRE: PEREM ÉS HORIZONT	267
A gejzír és a csendilla	267
„A dolgok rejtett könnyüket most ejtik el”	271
„Kedves Nándor Atya s Iker”	275
Idegen szavak és kifejezések jegyzéke	283
Várkonyi Nándor kötetünkben található elbeszéléseinek és verseinek forráshelyei	287
Névmutató	289

NAGY IMRE: PEREM ÉS HORIZONT

(Várkonyi Nándor verseiről, elbeszéléseiről és leveleiről)

A gejzír és a csendilla

(A tudós és az író)

Az a szerző, akit, Németh László nyomán, Pécs „szent emberének” tartanak, s a közbeszédben „tudós könyvtárosként” említene, mindenki halott róla, de tudósként s íróként, művei alapján, csak az irodalom iránt érdeklődők szűk (egyre szűkebb) körében ismert igazán. Ezen a helyzeten bizonyára változtatni fog a Széphalom Könyvműhely vállalkozása, amely az utóbbi harminc évben a teljes életmű hiteles és méltó formában történő kiadására vállalkozott. Jelen kötet a sorozat záróköve. Várkonyi 1924-től szeretett városában töltötte életét, ahová már süketen érkezett, s ahol a könyvek csendes, a világ zajait kiszűrő, legalább is letompító búrája vette körül, az Egyetemi Könyvtár gazdag gyűjteménye. Amelyet, mint mondta, kétszer is végigolvasott. Az Erzsébet Tudományegyetem magántanára volt, s a bölcsészkar megszűnése, illetve Szegedre távozása után (1941) a *Sorsunk* nevű folyóirat (1941–1948) alapító szerkesztőjeként tett kísérletet a bölcsészkar üres helyének őrzésére. (Az új bölcsészkar fél évszázadnyi ínséges időszak után, évtizednyi előkészítő munkát követően, 1992-ben jött létre az immár 650 éves múltra visszatekintő Pécsi Tudományegyetem karaként.)

Várkonyinak irodalomtörténészként írt monográfiája, *A modern magyar irodalom* (1928) három nagy fejezetben tárgyalja irodalmunk alakulástörténetét 1880-tól 1928-ig, tehát a megírás jelenéig, amelyekhez egy – akkor nemzeti küldetést betöltő – rész csatlakozott, az elszakított ország-részek irodalmáról. (Trianon Várkonyinak személyes tragédiája is volt, hiszen diákkorát, eszmélésének időszakát Nyitrán töltötte, a Felvidék elvesztése sajgó seb maradt a lelkében, akárcsak íróbarátja, Hamvas Béla számára.) Irodalomtörténeti szintézise átdolgozott, kibővített, de akár új műként is olvasható változatának, *Az újabb magyar irodalomnak* (1942)

címéből a szerző tudatosan hagyta el a modern szót, mert ez a könyv, amely 1940-ig tágította a tárgyalás látókörét, egyszersmind le is számolt a modernséggel. Úgy ítélte meg, hogy helyette az 1920-tól 1940-ig terjedő időszakban a népi irodalom lett irodalmunk fő irányzata. Várkonyi tévesen, mert leszűkítően és egyoldalúan, ítélte meg korának fejleményeit, hiszen a polgári modernség 1920 után is alapvetően fontos értékeket hozott létre, elegendő a *Nyugat* című folyóirat tevékenységének s költői (kivált Babits vagy Kosztolányi) munkásságának második időszakaszára gondolnunk, vagy Máraira s a Bori Imre által az „avantgárd apostolainak” nevezett Kassákra, Füst Milánra hivatkoznunk. De Várkonyi tévedése, a modernség múlt időbe helyezése, elparentálása, termékeny tévedés volt, mert rányithatta szemét a népi írók fellépésének jelentőségére, akiknek az elsők között (történeti igényekkel elsőként) ismerte fel jelentőségét. Könyve e téren az első szintézis. (Úgy járt, mint Kolumbusz, aki India helyett egy új világrészt fedezett fel). A polgári–népi antagonizmus már a mű megjelenésekor heves bírálatokat hívott elő. Megjegyzendő, hogy ezt az irodalmi életünket megosztó vitát, amelynek ismertetésére itt most nem térhetünk ki,²¹⁸ Várkonyi igyekezett elfogulatlanul szemlélni, magyar írók egymással folytatott vitájának tekintette, a tradíció és az innováció polémiájaként értelmezte. Bár őt ízlése a népi írókhoz vonzotta, de a *Sorsunk* szerkesztőjeként nyitott volt a másik oldal értékei felé is.²¹⁹

Írói módszere szintén vitákat váltott ki. A tudós magatartása mögött többnyire egy rejtőzködő író hangját lehetett érzékelni, amely különösen tájmonográfiája, a *Magyar Dunántúl* (1944) című könyve esetében vált érzékelhetővé. Ennek a kettősségnek, azaz voltaképpen egyéni szintézisnek a magyarázata szerint a lélekismeretre alapozott élményelemzés. Ezt nevezte ő pszichognózisnak, amiről így beszélt a *Pergő évek* című memoárjának egyik, az élményre vonatkozó és saját korábbi téziseire visszautaló fejtegetésében: „Ámde – visszatérve az élményre – mivel a pszichognózis a természet adománya, az intuíciónak pedig egzakt törvénye nincs, birtoklásuk és alkalmazásuk nem tudomány. Szerintem ez volt az oka, hogy Dilthey filozófiája végül szkepszisbe torkollt, és életműve befejezetlen maradt. Magam pedig levontam az igen kedvemre való következtetést: amit művelek, nem tudomány, légyen a tárgya irodalom, művészet vagy bármely ismeretanyag. Ennélfogva nem igényeltem és nem igényelem a tudós jelzőt, címet, rangot, viszont egyáltalán nem emészt a gond, hogy

²¹⁸ Ezt megtettük *Szemponatok Várkonyi Nándor irodalomtörténeti művének mai olvasásához* c. tanulmányunkban. = Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Sajtó alá rendezte, kísérő tanulmánnyal ellátta Nagy Imre. Széphalom Könyvműhely, 2021. 543–587.

²¹⁹ Nagy Imre: *Várkonyi Nándor. Portré és tabló*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2017.

akkor hát mi vagyok tulajdonképpen? [...] Ám ha elhárítom is a tudós címet, nem jelenti, hogy fumigálhatom a tudományokat. [...] Nem mondhatunk le művelésükről, mert a tudományos kutatás egyúttal igazságkeresés is, és a heurisztika, az igazság kutatásának igénye már lényünk ki nem irtható alkatrésze lett; ez az önfenntartás szellemi oldala, nélküle csonka lenne az ember. Viszont semmiféle ok, cél vagy ürügy nem tilthatja meg, hogy élmények útján próbáljam megközelíteni (átélni) az igazságot, ha már egyszer a természet belénk oltotta ezt a képességet is.”²²⁰ Ez a felismerés magyarázza, hogy tanulmányainak stílusát két, tőle vett metaforával, a *gejzír* és a *csendilla* képével jellemezhetjük. A *gejzír* a kitörő indulat heve, az átélt fejtegetések lendülete, a *csendilla* pedig (a hegyoldalban meghúzódó házikó) a bölcs remete békés elrejtőzésének helyszíne: az elmélkedések háborítatlan otthona, melyet a szöveg hálója vesz körül s kapcsol együvé. A kettő együtt: lélek és életforma. Érzelmi jelenlét és kereső értelem. Parttalan kiáradás és fegyelmező akaraterő. A *Magyar Dunántúl* leírásainak részletező heve és kommentárjainak leszűrt tapasztalata kettős nézőpontra utal, ám ezek a látószögek egybeolvadnak a szöveget formáló szerző vizsgálódó tekintetében.

Különösen igaz ez Várkonyi főművére, a *Sziriat oszlopai* című tetralógiára nézve. Ennek első része, az egész hatalmas opus címével 1942-ben látott napvilágot, a többi kéziratos formában hagyományozódott jó ideig. Ezeket Várkonyi – a pozitivizmus iskoláját kijárt szellemtörténész, Riedl Frigyes tanítványa és Thienemann Tivadar adeptusa – a jövőbeli olvasó számára írta. A mű az ősi kultúrákkal foglalkozik, s alapvető megállapítása – leegyszerűsítve – az a felismerés, hogy az általa piramiskultúrának nevezett műveltség egykori tudósai közelebb álltak a világ lényegének, titkának megértéséhez, mint mai utódaik. Mert ők, *Sziriat oszlopaira* véssett bölcs tanításuk értelmében, a mindenséget a teremtető lélek által áthatott Kozmosznak tekintették, nem pedig gépezetnek, mint a maiak. A világ és az ember azonban (ezt már Spengler és Bergson is tudta, de akár a *Phaidónig* visszamehetünk) nem valamiféle masina, hanem a teremtetés szikráját hordozó (vagy azt eltékozló, megtagadó) kreatúra. És itt megint a tudós és az író – Várkonyi által világosan látott – kettősségéhez, vagy a szerzői szerep kettős egységének tapasztalatához jutottunk, amit most nem a szerző, hanem a befogadó szempontjából értelmezünk. „Egyrészt az implikált szerző a valóságos szerző álöltözete – írja Ricoeur –, aki úgy rejtőzik el, hogy a mű immanens metaforává – narratív hanggá – válik. A valóságos olvasó viszont az implikált olvasó konkretizálódása, akit a narrátor meggyőzési stratégiája céloz meg; hozzá képest az impli-

²²⁰ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Szerk. Mezey Katalin. Bp. Széphalom Könyvműhely, 2004, 20–21.

kált olvasó mindaddig virtuális marad, amíg nem aktualizálódik. Így tehát amíg a valóságos szerző eltűnik az implikált szerző mögött, addig az implikált olvasó a valóságos olvasóban ölt testet. Ez utóbbi a szöveg ellenpólusa abban az interakcióban, amelyből a mű jelentése kibontakozik: az olvasás aktusának fenomenológiájában éppenséggel a valóságos olvasóról van szó.”²²¹ Tegyük fel hát a kérdést: miféle szerzőt láttat a szöveg, és miféle olvasót formál meg magának? Várkonyi szerzői karakterében a tudós hegemoniája érvényesül az író felett, amely viszonyt azonban a szöveg megfordítja. Hasonló fordulat következik be az olvasó pólusán. A tudományos művet megillető hasznos olvasás helyére a szöveg az élvezettel olvasó implikált alakját állítja. Aki nem kívánja kiszorítani az okulva olvasót, csak leül melléje. A *Szíriat oszlopai* olvasója tanulni akar, mikor kinyitja s olvasni kezdi a tudós szerző művét, ám ahogy halad előre szinte észre sem veszi, talán csak *Az elveszett Paradicsomot*, majd a *Varázstudományt* lapozgatva eszmél rá, hogy immár élvezettel olvassa egy nagy író művét. Miközben rájön, s erre *Az ötödik ember* lesz a bizonyság, hogy ez az egész hatalmas építmény a jelenkori tudományokkal szemben megfogalmazott hatalmas ívű ellenbeszéd. Fikció? Tudomány? Irodalom? Szürreális álmvilág? Ezekre a kérdésekre a mindenkori olvasónak kell válaszolnia.

A fentiek alapján két következtetést máris leszűrhetünk. Az egyik: Várkonyi irodalomszemléletét és kultúrafelfogását összekapcsolja a modernitás kritikája. A másik: az életműben nem választható élesen külön a tudományos írásmód és a szépirodalmi jelleg. A tények és a fikció. Pontosabban: a tények kapcsolata a fikcióval, és a fikció tényekbe ágyazottsága. Ebből a nézőpontból Várkonyi novellisztikus írásai és lírai szövegei valóban (a fő művekhez képest kevésbé súlyos) peremszövegei az életműnek, de olyan horizont tárul fel általuk, melynek révén történeti műveihez kaphatunk értelmezői ösvényeket. Képletesen szólva: az életmű peremén állva sajátos bepillantást nyerhetünk a szövegvilág belsejébe.

²²¹ Paul Ricoeur: *A szöveg világa és az olvasó világa*. In: THOMKA Beáta, szerk. *Narratívák* 2. Bp., Kijárat Könyvkiadó, 1998. 28.

„A dolgok rejtett könnyüket most ejtik el”

(Várkonyi Nándor verseiről és elbeszéléseiről)

Lírai művei az életmű korai szakaszához kötődnek, sajátos érzelmi és gondolati nyitányát képezik az egész Várkonyi-oeuvre-nek. Verseinek törzsanyaga a *Dunántúl* című lapban található, 1927 végétől 1936 tavaszáig jelentek meg. Az *Őszi ég* a *Pécsi Napló*ban látott napvilágot 1935. december 25-én.²²² A publikációs lehetőségen kívül nyilván mellékjövédelmet is jelentettek a fiatal könyvtárosnak. Műfaji szempontból a dalszerű költemények adják az alaptónust. (*Kicsinyke árnyék, Rét döngése, Őszi ég, Csillag-árnyék*, ezek a legjellemzőbbek erre a verscsoportra.) Ilyen az *Esthomály* is, amelyet akár e műfajváltozat kifejeletének tekinthetünk, noha a nyelvformálás érdesebb, a szemlélet komorabb, mint a csoport többi darabjában, de az ének meglepő lírai hitellel, finoman hajlik át a némaságba, s a zenéset beszédes hallgatás váltja föl. Máshol viszont a nyelv nem mindig simul a „rebbenő érzés” hangulatához, néha úgy érezzük, hogy a beszélő csak önmagát megfékező erővel halkítja le hangosnak indult szolamát.

A költemények másik csoportját, időszembesítő aktusai alapján, elégikusnak nevezhetjük. Az *Alkonyatkor* önmegszólító vers, az Én-nek a való világba, a „hajszába” történő, sőt, már meg is történt integrálódásának fájalmát beszéli el. Véggkövetkeztetése lesújtó lenne („Szíved üres”), ha a beszélő utolsó pillantása nem jelentene hangulati ellenpontot: „nézz a magasba mozdulatlanul”. A Verlaine-t (Tóth Árpád hangján) idéző *Nyár-vég* szintén időszembesítő szöveg, a *Betegen, nyáron, délután* azonban felülírja ezt a szerkezetet, mert itt az emlékek zár alatt, fal mögött rejtőznek.

„kezünk emlékek ajtaján
fáradtan tétováz...

az ajtón zár, a fal süket:
a dolgok rejtett könnyüket
most ejtik el.”

A *Télelő* is talányossá teszi az időélményt: az ősz végén a rózsafácskák földre lehajlított, majd földbe temetett korona-ágacskáikkal vajon halálra,

²²² Várkonyi Nándor. *Bibliográfia*. Összeállította Bertók László. Pécsi Városi Könyvtár, 1984. 85–88.

vagy tavaszi újjászületésre készülnek? E verscsoport kiemelkedő darabja a *Boldog ember*. A szöveg lexicája oly nyomatékosan cseréli fel a névmási alakokat, az Én-t a *Magam*-mal, hogy feltételezhetjük az Ich és a Selbst filozófiává emelt kategóriái (a romantikusoktól Nietzscheig, sőt Wittgensteinig ívelő) szembeállításának tudatos szándékát. Ha így van, akkor az *Ich* és a *Selbst* vitájaként értelmezhetjük a szöveget. Az Ich világosan lokalizálja helyzetét, helyét a világban („Semmi gondom, a föld alattam, / Isten fölöttem s a város / vedlett kövét taposni pénz után [...]”). Ez az Én hangja. Az identitására döbönt Magam azonban elégedetlen ezzel, a gyarak, gépek és zsellérakások világával, valamint a gyerekek kísértő haláltáncával, s a természet, a rét és az erdő nem nyújt mindezzel szemben elegendő vigaszt. Az óhajtott enyhülés azért is lehetetlen, mert a szöveget uraló Selbst elégedetlensége („Több vagyunk magunknál”) önmagával szemben is érvényesül. A vers címe tehát ironikus. Ez nem a boldogság, hanem a boldogtalanság verse. Várkonyi itt öntudatának, önismeretének mélyére hatol. A felidézett vita legjobb verseinek dualizmusáról vall. A *Hol a te győzelmed, halál?* számvetés: „Rég kisebb vagyok a bűnnél / S a jó, ha várom, majd csak rám talál” – mondja bizakodva:

Jobbom apám válláig ér el,
Ballal fiamat ölelem át,
Hol a te győzelmed, halál,
Hová férsz Isten és ember között.”²²³

Az *Ilyen voltam* viszont ezzel szemben a bizonytalanság, a gyanakvás, a bűntudat és az önvád verse (mindkettőt 1934-ben publikálta), ha ezeket együtt olvassuk, mintha egy pénzérmét forgatnánk kezünkben. Látjuk az arcot, és olvassuk az írást. A pillantás biztató, de az írás túl kegyetlen. Melyiknek van igaza?

E „lírai” szakasz befejezéseként *A Monte Alvernón* című versről ejtünk szót. Ez korábbi ugyan a fentebb említetteknél, de olyan, mintha azok megelőlegezett sűrítőménye lenne. Igénye is nagyobb, mint amazoké, amit jelez, hogy a Nagyfalusi Jenő által szerkesztett folyóiratban, a *Symposion* első kötetében jelent meg, ugyanabban a számban, amelyben Várkonyi *A francia szellem* című tanulmánya is napvilágot látott. (*Symposion* 1925. I. 11.) A vers lelki ajzottsága, expresszív grammatikája egy külföldi hegyi kirándulás élményére vezethető vissza. A vers három versszaka a természeti képeken túl egy lelki folyamat hármas hullámát idézi fel: a szubjektum pszichikai hangoltságának nyomai fokozatosan beleolvadnak a keresztény megváltás hitének, reményének és szeretet-eszméjének időtlen

²²³ *Dunántúl*, 1934. nov. 11., 8.

sugárzásába. A hegymászás tapasztalata, a Petrarca által megteremtett hagyomány jegyében, lelki felemelkedéssel jár.²²⁴

Várkonyi elbeszélései, legalábbis a törzssanyaguk, a versekkel nagyjából párhuzamosan jelentek meg 1925 és 1940 között. A *Dialógus a halálról* korábbi, ez még Nyitrán látott napvilágot. Legtöbbjüket a Dunántúl és a *Pécsi Napló* hasábjain találjuk. A *Suta* a *Napkeletben* jelent meg 1927-ben, A *hipotézis* pedig 1929-ben a *Széphalomban*. Ezek a szövegek a századfordulós novellisztika ízléskörét követik, Maupassant, Csehov, Ambrus Zoltán, s a jelek szerint Herczeg Ferenc hagyományát. Műfaji szempontból leginkább az elbeszélések három csoportját különíthetjük el: a legenda-mesék, az anekdoták és a filozófiai példázatok szövegeit, bár az elhatárolás eléggé bizonytalan, mert a motívumok olykor összekötik a különböző műfajú írásokat, máskor meg az azonos halmazon belül is más-más formai változatokat érzékelünk.

A legenda-mesék hátterét a bibliai hagyományban találhatjuk, ilyen például *A három király*. Az anekdotikus történetek egyáltalán nem humoros jellegűek, éppen a formai hagyomány és a dezillúziós beszédmód ellentéte adja meg a karakterüket, korfestő jellegűek. Az *Apai szeretet*, anélkül, hogy ezt a nevet az elbeszélő kimondaná, Trianon után játszódik. Egy felvidéki magyar család tönkretételének rajzát adja az ellenséges hatalomváltás idején. Hőse egy apai levél nyomában elindulva szembesül a felfordult világ tapasztalatával. A *vígjáték* a magyar színeszet hőskorába viszi olvasóit, tárgya Katona József egyetlen komédiájának, *A rózsának* a históriája, a drámaíró Déryné iránti reménytelen szerelmének történetével. Érdekessége, hogy az érzelmekre vonatkozó szűkszavú közlemények a pesti színtársulat eseményeinek mellékszólamaként fogalmazódnak meg. Mintha egy fanyar oboa hangja kísérné a hegedűk szólamát. Az érzelmek rejtőzködése mindvégig hitelesen társul a közismerten szűkszavú Katona József csalódásának történetéhez. Várkonyi forrása Déryné 1900-ban kiadott *Naplója*, aki erről a történetről meglehetősen elfogult, önmagát kendőző beszámolót ad emlékezéseiben. A novella úgy fejeződik be, hogy Déryné, akinek akkor már nemcsak férje, hanem szeretője is van, a Rondella nézőteréről figyeli a vígjáték próbáját. Frappáns befejezés, színpadra vitt élet, csak hogy valójában minden másképpen volt. Ezt nem róhatjuk fel Várkonyinak, aki írói jogával élve a gondosan tanulmányozott források anyagát fikciós elemekkel keverte, s szépen lekerekítette a történetet. (A *rózsát* is elolvasta, pedig akkor még nem volt könnyű szövegéhez hozzáférni!) De mégiscsak elkerülte a figyelmét egy esemény, ami még frappánsabbá tehetné volna ezt a históriát, vagy talán, s ez a valószínűbb, nem akarta megsérteni Déryné nimbuszát. Az történt ugyanis,

²²⁴ *Symposion* I. 1925. 11. Elemzése: Nagy 2017. 131–132.

hogy a színésznő, mikor elmagyarázták neki, hogy ez a szatirikus vígjáték voltaképpen róla szól, nagyon is kritikus képet rajzolva az ő álságos viselkedéséről, Kulcsár István direktornál letiltatta *A rózsza* előadását, amely még próbára sem kerülhetett.²²⁵ Ezt csak azért említjük, mert ezzel a befejezéssel még hatásosabb lett volna Várkonyi novellája, igaz, keserűbb is. Végül még egy adalék *A vígjáték* forrásaihoz. Mivel *A rózsza* addig mindössze egyszer került színpadra, erről a kecskeméti előadásról Várkonyi nem tudhatott. Viszont értesülhetett a Budapest Rádió 1935. október 23-ai előadásáról, amelynek sajtóvisszhangját valószínűleg ismerte. Lehet, hogy éppen ennek a hatására vette elő a vígjáték 1907-ben, Bayer József által kiadott szövegét. A rádió és a könyv együtt kínálta neki novellája ötletét.

A *Vándoréletben* ez a dezillúziós anekdota-hagyomány a filozófiai példázat igényével társul. Ez utóbbinak jellemző darabja, s a novellairó Várkonyinak alighanem legizgalmasabb munkája *A hipotézis*. Ez egy gyilkossági ügyről szól, a bűnügyi tematikát filozófiai szintre emelve. Az Otto Weininger-féle individuális eszmét a nőiség kritikájával társítva – Várkonyi feltételezhetően a *Geschlecht und Charakter* 1917-es kiadását olvashatta – egy gyilkosságot, a fiktív Geiger Ilona-féle esetet meséli el, szembesítve a teóriát a lélekrajzzal. A főhős, a voltaképpen elbeszélő barátjának szánt rögeszmés vallomásainak tükrében derül fény az ügyre. Várkonyi bravúrja a tudathorizontok merész szembesítése, s ezáltal leleplezni, illetve bevallásra késztetni a tettest. A narratív játék hibátlanul működik, a főhős-elbeszélő szövege, tehát maga a hipotézis válik leleplező beszéddé, hasonlóan ahhoz, ahogyan ez Csehov *Dráma a vadászaton* című elbeszélésében, egy egészen más szituációban megtörténik, vagy megint csak különböző formában és nagyon eltérő műfaji határok között, Henry James *A csavar fordul egyet* című kisregényében megvalósul.

²²⁵ Katona József: *A Rózsza*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Nagy Imre. = Katona József: *Három színjáték*. Bp., Balassi Kiadó, 2020. 423-513.

„Kedves Nándor Atya s Iker”

(A Várkonyi–Kodolányi levelezés kései szakasza)

A most közölt levelezési anyag tanulmányozásához célszerű egy pillantást vetnünk a levelezés korábbi szakaszára.²²⁶ Azzal kapcsolatban elmondtuk, hogy Várkonyi Kodolányi-képének két legfontosabb forrása a *Szép Zsuzskáról* írt korai kritikája (*Új Írások*, 1924. 3.), illetve a *Sorsunkban* 1941-ben publikált tanulmánya, valamint a *Pergő évek* töredékben maradt fejezete. Ezekből hitelesen tájékozódhatunk. Tudjuk, hogy a *Sziriat oszlopai* elemi erejű hatással volt Kodolányira. Az utóélet fontos fejleménye, hogy a levelezés első szakaszának szövegei 2000-ben publikálásra kerültek.²²⁷

E mélyen emberi és íróbaráti levelezés fontosságát jelzi, hogy érzelmi-lelki kezdetét egy rituális hangulatú szertartás alkotja. 1934-ben Pécsen, a Mecsek-oldal egyik kiemelkedő helyén, Várkonyi kezdeményezésére ők ketten, mintegy Isten színe előtt fogadalmat tettek szövetségükről. Ezt a barátsági ünnepet szoros és folyamatos munkakapcsolat követte. Ennek talán legfontosabb témáját akkor készülő műveik diskurzusa alkotja, Kodolányi *Vízöntője* és Várkonyi *Az elveszett paradicsoma*. A beszélgetés során folyamatosan cserélgetik az írói és olvasói szerepeket. A valószínű személy és a fiktív szereplő kapcsolata is szóba kerül, kivált a sumer könyvtáros, Ur-Ba’u kapcsán, akit Kodolányi barátjáról mintázott. Az eszmefolyam kulcsfontosságú darabja Várkonyi 1948. december 28-án írt levele, amelyben az ember születéséről beszél, arról a metamorfózisról, amelynek során a természeti valóságban élő előember a világot a tér-idő kategóriájában szemlélteni képes emberré, személyes Én-né változott. Várkonyi elveti az evolúció darwini eszméjét, ezzel szemben az embert gyök-lénynek tekinti, amely a fejlődés során a maga külön változási processzusának lépcsőin lépegetve alakult. Ez a levél a pécsi könyvtáros elképzelésének lényegét foglalja össze.

Hasonlóan jelentős szöveg Kodolányi 1949. április 21-ei levele, amelynek logikáját Várkonyi 1949. november 5-én folytatja. Ebben a levélváltásban a megjelent *Vízöntőre* (megváltoztatott címen: *A Vízözönre*) és a megírási

²²⁶ Nagy, 2017. 149–170.

²²⁷ Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése. (*Levélről levélre I.*) Válogatta, szerkesztette, előszóval ellátta: Ifj. Kodolányi János. Bp., Mundus Egyetemi Kiadó, 2000.

folymatban lévő *Új ég, új földre* vonatkozó eszméiket cserélik ki. Műfaji kérdésekről (mese vagy meseregény), a leírások mértékéről cserélnek eszmét (Várkonyi *telítettnek*, vagyis zsúfoltnak ítéli íróbarátja szövegét), valamint a testi szerelem ábrázolásának kíváncsi mértékéről vitáznak. Közben megtudjuk, hogy hatalmas forrásanyagra támaszkodnak, a felhasznált szerzők közül ezúttal csak Arthur Ungnad, Otto Karrer és Dávid Antal könyveire utalunk. Gilgames alakja kapcsán az embertípusok nemzedékváltásáról beszélnek. (Gilgames és Enkidu két különböző típus képviselői, mégis barátságot kötnek, vállvetve harcolnak, s a harcokban életét áldozó Enkidu siratásának jelenete a regény legszebb és legfelkavaróbb jelenete. Weöres Sándort is megihlette.) Komoly problémát jelent számukra az elbeszélés kettős nézőpontjának alkalmazása: a szöveg mai tudással íródik, de a beleélés lelki közegében. Levelezésüknek az ötvenes évekig terjedő szakasza arról tanúskodik, hogy hasonló, sőt rokon fogalmi és érzelmi körben gondolkodnak, híven 1934-ben kötött fogadalmukhoz. Ez később meg fog változni.

A Várkonyi–Kodolányi-levelezés későbbi (jelen könyvben olvasható) anyagának életrajzi és irodalmi szempontból is legfontosabb szakasza 1954. december 30-ától 1956. május 28-ig tart. Ez az intenzív, rendszeres levelezés kora. Ami ez után következik egészen 1968. január 27-éig, a kapcsolat kihűléséről, a levelek olykor formálissá válásáról tanúskodik. A lelki, irodalmi törés nyomait, valószínű magyarázatát a szakaszt záró májusi levélben találjuk. De erről később. Addig a kapcsolat, valamivel alacsonyabb hőfokon, ami az évek múlásával is összefügghet, de az említett, nevezetes fogadalom vonzáskörében alakult. A „Boldogidők” sorsa és az „Írástörténet” kéziratának kálváriája kölcsönösen foglalkoztatja őket. (Előbbi célzás a *Boldog békeidőkre* vonatkozik, ez 1956-ban fog majd megjelenni, az utóbbi Várkonyi *Az írás és a könyv története* című munkájára utal, ennek első kiadása még 1943-ban jelent meg, a szerző azonban, szókása szerint, tovább dolgozott rajta, ám a kibővített mű majd a kiadói elutasítás, a szigorú „Apage, Satanas!” után csak 2001-ben fog napvilágot látni.) Világképükre jellemző gondolatokat fogalmaznak meg a „Mósze” kéziratáról. (Ez *Az ég csipkebokor*, 1957-ben fog megjelenni, ami határák az író fogadtatástörténetében.) „Jézusban az emberfölötti ember, az életté vált szeretet, a Megváltó alakját alkottad meg számunkra” – írja Várkonyi. „Mósze alakja összetettebb, életre keltése »nehezebb«; Jézushoz fel kellett emelkedni, Mósztét magadból kellett meríteni, kiásni, a megértés, az öntudat, a szenvedés legmélyebb rétegeiből. Mindez sikerült, s amit végbe vitél, egyedülálló teljesítmény.”

Kodolányi regényei ekkor az irodalmi nyilvánosság kapujában állnak. Várkonyi fogadtatásának alakulása kedvezőtlenebb. Ennek tudomásulvétele azonban az önmegértésnek gyötrelmes, ám világos példája.

Próbatétel. Amikor a szerző végleges elutasítással megkapja filológiai, médiumtörténeti munkájának kiadói bírálatát (a Művelt Nép egyébként tudta, hogy ez esetben alapos, tüzetes ítélethirdetésre van szükség, mert egy 23 oldalas lektori véleményben ismertette Várkonyinak a könyvével szembeni állásfoglalását), 1955. július 11–12-i levelében így ismerteti a dolgok állását barátjával, a kiadó kifogásait: „Ezek pedig, nevükön nevezve a következők:

Mellőzöm a materialista szemléletet.

Mellőzöm a marxista módszereket.

Mellőzöm a szocialista ideológiát.

Mellőzöm Sztálin nyelvtudományi művét.

Mellőzöm a szovjet tudósok idevágó forrás műveit.

Polgári műveket veszek alapul.

Történet szemléletem misztikus.

Eklektikus vagyok.

Objektivizmust űzök.

Mellőzöm a szovjet-magyar kapcsolatokat”.

Ennyi elegendő” – summázza az elmondottakat. „Ahogy magamat ismerem, a többi oldalt sohase fogom elolvasni, mert tagadhatatlan, a fiúnak [a lektori jelentés megfogalmazójának, annak a szerencsétlennek, akit ekkora melóra kényszerítettek] az első ponttól az utolsóig igaza van.” Ez az a biztos támpont, önjellemző, szilárd bázis, amelyen állva Várkonyi józanul számot vet az általa belátható jövőjével. Csak *Az üstökös csóvája* című Petőfi-tanulmánya kerül majd az olvasókhoz a Dunántúli Magvető (a pesti kiadó Pécsen működő szerkesztői részlege) jóvoltából. Ezt szerencsére még megérte. A *Pergő évek*re 1976-ig várni kell még. A *Pergő évek* 1976-os megjelenését nem érte meg, mert 1975. március 11-én meghalt. És azt is tudomásul kell vennie (nem egyszerű), hogy Kodolányi regényei viszont egymás után megjelennek, életműkiadása is lesz. Tegyük hozzá: Várkonyi örül íróbarátja sikerének, hiszen az őt igazolja, aki az elsők közt ismerte fel például a *Szép Zsuzska* jelentőségét. De az utak elágaznak. Majd. Ám most, amikor Várkonyi visszakapja írás- és könyvtörténetének a kéziratát, Kodolányi megértően segíti őt a kudarc elviselésében, sőt öntudatot erősítő átértékelésében. „Hogy könyvedet nem adják ki, ne búsítson” – írja Várkonyi levelére válaszolva. „Egyrészt magad is tudod, hogy a lektori véleménynek tökéletesen igaza van, másfelől az a fontos, hogy mégis megírtad, elkészült, s ahogy a robbanóanyagot sem lehet sokáig fiókban tartani, a könyvet sem. Bebizonyult, hogy még mai nehéz állapotodban is tudsz dolgozni, erőidnek tehát tökéletes birtokában vagy. Ebből újabb erők felszabadulása következik, akár az atomreakciók esetében. Most hát írd meg Petőfit, s aztán ne fájjon a fejed.” Ezek a sorok erőt adtak Várkonyinak. 1957-ben, mint már utaltunk rá, megjelent „a Petőfi”,

a költő ikonográfiájának új alapokra helyezésével, a festői hagyomány helyett az előkerült fotográfia (dagerrotípia) előtérbe helyezésével, aminek médiumtörténeti jelentősége együtt jár az író és olvasóit összekapcsoló nyomtatott szövegek polgári nyilvánosságának hangsúlyozásával, azaz Petőfi modernségének felismerésével. (Várkonyi bebizonyítja, hogy a nevezetes márciusi napon Petőfi a Nemzeti Múzeumnál, a kialakult hagyománytól eltérően, nem szavalta el a *Nemzeti dalt* – másik három helyen megtette –, de nem is volt erre szükség, mert a vers nyomtatott szövegét, a szabaddá lett sajtó egyik első termését, százával szórták az összegyűlt tömeg közé. A vers tehát ott volt, de nem a hangos szó, hanem a nyomtatott betű formájában.) Ehhez a könyvhöz Kodolányi adott biztatást, erőt a szerzőnek. A levelek tanúsága szerint Várkonyi Kodolányi számára, az egyik levél megszólítását idézve, „Atya, s Iker.”

Annál fájdalmasabb viszonyuk megváltozásának kölcsönös tapasztalata. Ebben kétségkívül perdöntő szerepe van Várkonyi pécsi barátjának, Rajnai Lászlónak, akire Akarattyáról valóságos vihar fog zúdulni. Rajnai, aki rendszeresen látogatja Mesterét Pécsen, Várkonyi közvetítésével s az Ormánság témája révén kerül Kodolányival kapcsolatba, akit szintén meglátogat, s akiről monográfiát készül írni (ehhez az írótól biztatásokat kapott), s a munkában lévő kéziratot megmutatta Kodolányinak. És ez nagy hiba volt. Főként azért, mivel Akarattyáról nézve Rajnai mögött Várkonyi alakját lehetett sejteni. Hiszen ő volt az, aki ismerve Rajnai munkáját, azt írta róla „ikertársának”, hogy „példátlanul jó, meglepő dolgokról ír.” Ez az együttállás váltotta ki Kodolányi ádáz haragját. Olvassuk őt magát! „Én nem azért szerettelek – írja Pécsre –, mert nagynak ismertél el, s R[ajnai] L[ászló] könyvének sem lehet célja, hogy nagyságomat bizonyítsa. Bár inkább az én személyem és műveim ürügyén alkotott volna egy jó könyvet. Sajnos, nem tette. Alkati hibái megakadályozták ebben, s ezeket az alkati hibákat pesszimiztikusan ítélem meg a jövőre is. Tudása apró-cseprő dolgokra tör, de a nagyot s az egészet nem tudja felölelni, képzelőtehetség híján. Művében nincs lendület, tűz, ritmus, röviden: ez nem művészet. Stílusa lapos, nagyképű, sznob, kommersz-stílus. Így írnak a művelt banktisztviselők, akik kultúremberek mellel.” Aztán jönnek a kifogások: hibás, sőt primitív a korrajz, a tárgyi ismeretek hiányosak, téves az egész elképzelés.

Itt most álljunk meg egy pillanatra. Rajnai könyve valóban vet fel kérdéseket, de Kodolányi – íróként – legfőbb kifogásait végső soron esztétikai szempontból fogalmazza meg. Ám nézzük magát a szerző által bírált szöveget. Rajnai, Kodolányi ormánsági műveiről szólva, az ábrázolt világot tragikusnak minősíti, az alakrajzot „megkapóan hitelesnek” ítéli, s a regényekkel kapcsolatosan az ormánsági nyelv gazdagságáról beszél. Állításait Rajnai példákkal nem támasztja alá, vagyis ítéletet mond, de nem

indokol. (Ezt Kodolányi is szóvá teszi.) Bizonyítékok híján megfogalmazott, megbízhatatlan ítéletei valóban tévesek. Az ábrázolt ormánsági világ, az önzés mámorában elszédült, pusztuló magyarság Kodolányi által festett tablója, már túl van a tragikuson: ez a kárhozottak gyűlölködő világa. Az alakrajz a démoni figurákkal, amit Rajnai „megkapónak” nevez, valóban torzképek tárháza. (Szegény Virág Lenke – nomen est omen – valóban „egyetlenke” ebben a szörnyű világban.) Kodolányi jelentősége azonban éppen a tragikum elvételében, realizmusának kegyetlen őszinteségében, és a figurák rajzát uraló patológia felismerésében rejlik. A nyelvről szólva pedig, Rajnaival ellentétben, disztinválnunk kell. Az író beszédalakzata, az ormánsági nyelv valóban párját ritkítóan gazdag, de ez az elismerés a narrációra vonatkozik, mert a figurák csupán egy torzított, erodált nyelven szólalnak meg. Ahol a sunyi közmegegyezés jegyében a heptika szóval fedezik a gyilkosságokat. Éppen ebben az alapvető és tudatos írói különbségtételben rejlik Kodolányi nyelvének ereje.

Rajnai értekezése tehát valóban nagyon is támadható szöveg. Ő a szellemtörténetnek ahhoz a kései iskolájához tartozik, amelynek tagjai, Várkonyitól eltérően, nem járták ki a pozitívizmus iskoláját. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy Rajnai másik, Vörösmartyról szóló könyve hasonló problémákat vet fel: eléggé elvont, „légtornászati” fejtegetések után a könyv közepén túl járva kapjuk az első, valóban Vörösmartyval foglalkozó szakaszt, ez a *Méh* című epigramma elemzése. „Na, végre!”, mondja az olvasó. Egyébként úgy látjuk, hogy Rajnai, aki, saját bevallása szerint Rilkéig, George-ig képes követni az irodalom alakulását, alkatilag idegenként viszonyult Kodolányi világához. Ennek bemutatása és kritikai mérlegre tétele nem neki való feladat volt. Kodolányi tehát nem alaptalanul elégedetlenkedik. Természetesen egy írónak joga van véleményének megfogalmazásához, de erkölcsi alapja nincs ahhoz, hogy kritikusának képességeit, felkészültségét és jóhiszeműségét elvitassa. Ráadásul érvelés nélkül, mert ő sem bizonyítja téziseit okfejtéssel, példákkal. Megjegyzendő, hogy Kodolányi többnyire negatívan ítéli meg leveleiben és értekező szövegeiben kortársait, akikről pedig Várkonyinak beszél, azokról általában elítélő, szarkasztikus megjegyzéseket tesz, vagy torzképeket rajzol. Szabó Lőrinc, talán nem is alaptalanul, könnyező viperának nevezte. Móriczcal való kapcsolata is válságba jutott. Még a hozzá közel álló pécsi írókat is el-elmarasztalja, egyiküket vérig sértve. Talán Szántó Tibor az egyetlen, akiről mindig jókat mond. (Személyiségét, depressziós hangulatait, sértődöttségét ismerjük, de az nem tartozik ide. Magányosságáról, apakomplexusáról, ifjúkorának pesti éhezéseiről – egyszer még, ha igaz, elkeseredettségében suszternek is majdnem elment –, férfikorának szegénységéről is tudunk. Nemcsak családjával, de az egész régi országgal szakított. Dolgozott és nélkülözött. Várkonyinak Akarattyán egyszer csak

tojásrántottával tudtak Kodolányiék ebéd gyanánt kedveskedni. Karácsonyra gyerekeiknek nem tudtak ajándékot venni, használt ruhákban jártak, sokszor téli tüzelőre sem jutott. Ifjú íróként is támadások, vádaskodások, sőt vádak érték, nem is alaptalanul. Később szintén. Mindig szenvedőlegesen viszonyult a világhoz, bántalmait keserűséggel, mások elleni támadásokkal vezette le. Sokan megbántották, ő is sokakat megbántott. – Egyébként Rajnai is nélkülözött, s Várkonyiék is szűkösen éltek. Íme, az akkori irodalom hátlapja. Kézenfekvő lenne – mások megteszik – Kodolányi életviszonyaival magyarázni könnyen támadásba lendülő kedvét, érdes magatartását. De ő független lélek. Az okok mélyebben rejtőznek. Ahogy Várkonyi is szabad ember: írja hatalmas műveit, a megjelenés legcsekélyebb reménye nélkül.)

És most jutunk el a Várkonyi–Kodolányi-kapcsolat kríziséhez. Kodolányi ugyanis, mint már mondtuk, Rajnai mögött Várkonyit sejtí. Ez részben igaz is lehet, erre nézve idéztük Várkonyi Rajnait Akarattyán beharangozó elismerését. Ezért Rajnai szövegének elmarasztalása után így ír: „Mindezt azonban Neked, az ő Mesterének kellett volna szigorúan a szemébe mondanod, és derekasabb, keményebb munkára kényszerítened. Azonban dicséred. S hagyod, hogy rossz (proli) tulajdonságai [sic!] elhatalmasodjanak benne. Így elsősorban a sznobizmus, a magakelletés, a felületesség, a stílustalanság stb. Kár rá sok szót vesztegetni.” Árnyaltabban láthatjuk a helyzetet, ha elolvassuk Rajnainak a szerző hagyatékából kiadott teljes Kodolányi-könyvét.²²⁸ A Várkonyi–Rajnai-levelezést böngészve, valamint Rajnai hagyatékából kiadott munkáit, továbbá Dante-kutatásait ismerve elmondhatjuk, hogy Kodolányi alábecsüli Rajnai műveltségét. Aki pedig (viszontválasz gyanánt?) tanulmányának utóbb írt szövegében morálisan bírálja az író, aki szerinte hatalomvágytól fűtve megbékélt a szocializmussal. (A hányatott sorsú, bizonyára sérült lelkű Rajnainak pécsi Mesterével való kapcsolata is válságba jutott, még benne is „jungi árnyékokat” feltételezett.) Kodolányi nemcsak egy valóban bírálható kritikusára támadott rá, hanem egy torzképpel is viaskodott. Megjegyezzük még, a Kodolányi–Rajnai-kapcsolatnak van egy enyhítő epilógusa. Rajnai 1963-ban, tehát hét évvel a konfliktus után publikált egy tanulmányt a *Jelenkorban* a *Julianus barát* és *A vas fia* című regényekről, amelyet egy dedikáció tanúsága szerint az író kedvezően fogadott.²²⁹

De ennek a konfliktusnak minden parazsa most, 1956 májusában Várkonyi nyakába zúdul. Az 1934-ben a Mecseken kötött ünnepélyes

²²⁸ Rajnai László: *Kodolányi János*. Sajtó alá rendezte, utószóval ellátta: Szirtes Gábor. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2019.

²²⁹ Rajnai László: *Az összművészet kísérlete*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 104.

fogadalmukat ugyan nem vonják vissza, de kihűlő emlékeik archívumába zárják.

1956. május 28-a után, több mint tíz évig, 1968. január 27-éig takaréklángon ég a kapcsolatuk. Kodolányi rendszeresen elküldi megjelenő műveinek kedves dedikációkkal ellátott példányait Várkonyinak, aki udvarias levelekkel meg is köszöni az író gesztusait. Ennyi maradt (legalábbis jelen tudásunk szerint) íróbarátságukból.

Várkonyi 1968. január 27-én keltezett köszönőlevelében, a jelek szerint levelezésük egyik utolsó fennmaradt dokumentumában ezt írja: „Melegen köszönöm a Visszapillantó Tükröt, az igen jóleső ajánlást, és Jankónak fáradozását. Az újra közölt írásokat nagy örömmel üdvözöltem, az újakat a régi kíváncsi izgalommal olvastuk el Erzsébettel együtt, és mélyen átérezzük jelentőségüket. Úgy tudom, utolsó munkádnak szántad ezt, ám én bízom benne, hogy olvasni fogjuk még – ha nem is kezed, de szellemed új műveit. Kívánom magamnak, hogy ezt megérjem. Neked pedig, hogy addig is engedjen Isten minél kevesebb szenvedést, ha már enélkül az élet meg nem lehet, hozzá béketűrő erőt s minél több nyugalmat, mindnyájunk nevében, szeretettel régi barátod: Nándor.”²³⁰

Ezek (az általunk ismert levelezésben) az „Atya” utolsó szavai. Az „Iker” 1969. augusztus 10-én meghalt. 35 évvel emlékezetes fogadalmuk után.

²³⁰ A levélben említett Jankó Kodolányi fia, Erzsébet Várkonyi felesége. A köszönettel fogadott könyv a *Visszapillantó tükrök*.